

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈԿՐՈՆԱԿԱՆ ԴԻՄԱՆԵՐԱՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVI-XVIII
ԴԱՐԵՐՈՒՄ

XVI դարի սկզբին սկսված թուրք-պարսկական պատերազմների առաջին փուլն ավարտվեց 1555 թ. Ամասիայի հաշտությամբ, ըստ որի Արևմտյան Հայաստանն ընկավ օսմանյան տիրապետության տակ: Թուրքական դժնդակ տիրապետությունը, որն ի սկզբանե ուղեկցվում էր քրիստոնյաների զանգվածային կոտորածներով և բռնի մահմեդականացման գործողություններով, չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չթողնել ինչպես Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ ամբողջ Փոքր Ասիայի եթնոժողովրդագրական պատկերի վրա: Պատահական չէ, որ օսմանյան գերիշխանության առաջին շրջանում XVI-XVII-րդ դարերում Արևմտյան Հայաստանում արդեն նկատելի էին դեռ նախորդ ժամանակաշրջանում հայտնված օտար եթնիկ տարրերի ստվարացման միտումներ: Սակայն, այդուհանդերձ, դեռ XVII դարում պատմական Հայաստանը, անգամ մահմեդականացման գործընթացներից առավել չափերով տուժած էրզրումի նահանգը, չարունակում էին մնալ գերազանցապես հայահոծ ու միատարր տարածքներ:¹

Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում եթնիկ օտարացման գործընթացները տեղի էին ունենում տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր եղանակներով: Փորձենք կոնկրետ գավառների ու բնակավայրերի օրինակով ցույց տալ այդ երևույթների միտումները XVII դ. մինչև XIX դ. ընկած ժամանակահատվածում:

Այսպես՝ վերցնենք ավելի արևմուտք ընկած հայտնի պատմական Երիզա, այժմ՝ Երզնկա գավառը, որն ի սկզբանե եղել է հայ եթնոսի բնօրրաններից մեկը և մեծ դեր է ունեցել հայ քաղաքական ու մշակութային պատմության մեջ: Աղբյուրների² ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երզնկայի գավառակում (առանց Բոլոմորի - Ա.Մ.) XIX-րդ դարի երկրորդ կեսին եղել է միայն քրիստոնյա հայերով բնակեցված

¹Մելքոնյան Ա., ժողովրդագրական տեղաշարժերի միտումները Երզրումի նահանգում (16-րդ դ. սկիզբ - 20-րդ դ. սկիզբ), ՊԲՀ, 1999, թիվ 2-3, էջ 122-129, նույնի՝ The Demography of the Province of Erzerum Sixteenth-Twentieth Centuries. Armenian Karin/Erzerum, Edited by Richard G. Hovannisian, California, 2003, pp., 134-145 և այլն:

²Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 208 ա, վ. 2444, թ. 12, Էվրիկեան Ա., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, N 1, էջ 501, N 2, էջ 36, 125, Սիւրմենեան Գ., Երզնկա, էջ 74-81:

մոտ 50 գյուղ: Սակայն պարզվում է, որ բացի այդ գյուղերից, եղել են նաև այլ բնակավայրեր, որոնք ունեցել են բավական բարդ ու անհասկանալի դիմագիծ: Խոսքը ժամանակին հայտնի հայկական թիւ, Խախ, Վարդանշահ, Վասկերտ, Ճիմին, Վաղավեր, Գի /հնում Այգի/, Խորոնթաղ, Գերթաղ, Կեչուտեկ, Շոխա /Շող/, Պահիկ և այլ գյուղերի մասին է: Վերոհիշյալ աղբյուրներում և հեղինակների աշխատություններում նրանք հիշատակվում են իբրև թրջաբնակ գյուղեր:

Նախ ընդգծենք, որ վկայակոչվող նյութերը վերաբերում են XIX-րդ դարի երկրորդ կեսին և XX-րդ դարի սկզբին, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանին, երբ գավառահայության ընդհանուր թիվը՝ թեև XIX-րդ դարի համեմատությամբ փոքր էր, սակայն նրանց բնակավայրերի քանակը գաղթերի, պանդխտության, բռնի մահմեդականացման հետևանքով՝ անհամեմատ նվազ էր: Ամենայն հավանականությամբ, այդ հայալքված կամ մահմեդականացած գյուղերի շարքում կարող էին լինել նաև վերոհիշյալ բնակավայրերը: Դրանում համոզվելու համար՝ մի քանի գյուղերի օրինակով քննության առնենք մեզ հայտնի աղբյուրների տեղեկությունները:

Ղ. Ինճիճյանը, խոսելով XVIII դ. վերջի և XIX դ. սկզբի երզնկա գավառի մասին, հիշատակում է ընդամենը չորս գյուղ, մի հանգամանք, որը խոսում է այս շրջանի վերաբերյալ նրա տեղեկությունների թերի լինելու մասին: Ըստ նրա, այդ գյուղերից երկուսը /Աջըկբաշ և Խոզնցիք/ բնակեցված էին հայերով: Ինչ վերաբերում է մյուս երկուսին /Ճիմին և Չարտագլը/, աշխարհագետը լռում է³: Սակայն այդ մասին բերված տողերի ուշադիր զննումը համոզում է, որ հեղինակը պարզապես ավելորդ է համարում կրկնել վերջինների հայաբնակ լինելու հանգամանքը: Ճիմինի, որպես հանրահայտ գինեշատ ավանի մասին Ինճիճյանի հաղորդումը⁴ վկայում է գավառում ոչ միայն խաղողագործության զարգացման մասին: Տնտեսության այդ ճյուղը երզնկայի շրջանում հայտնի էր դեռևս հնագույն ժամանակներից, և բնականաբար, այն միայն հայ գյուղացիության մենաշնորհը կարող էր լինել: Դժվար չէ կռահել, որ ճիմինցիները իրենց հայրենակիցների, այսինքն՝ հայերի լավագույն ավանդույթների կրողներն էին:

Այս կապակցությամբ վկայակոչենք նաև գավառին քաջատեղյակ Գ. Սյուրմենյանին. «Ճիմին... բնակչություն ուներ,- գրում է նա,- բոլորն ալ թուրք: Մահմեդական չեն. ունեն հայկական շատ սովորություններ», նրանցից շատերը կրում են հայկական անուններ⁵: Դա նշանակում է, որ ճիմինի հայերը գտնվում էին թուրքացման պրոցեսում: Հասկանալի է, որ

³ Տե՛ս Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Կ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 101:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս Սիւրմենեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 74, 192:

XIX-րդ դարի սկզբին նրանք դեռ հայեր էին կամ նոր էին բռնել թրջացման ուղին:

Թրջաբնակ լինելու մասին միևնույն թյուր կարծիքը կա նաև գավառի Շոխա կամ Շող գյուղի մասին: «Հոն կային թուրք տուներ,- կարդում ենք Գ. Սյուրմենյանի գրքում,- որոնք հայկական ազգանուն կկրեին: Կըսվեր թե ատենին հոն քանի մը բարեկեցիկ հայ ընտանիք կը բնակեին եղեր, բայց տեղացի թուրքերու մոլեռանդութենեն ազատվելու համար իրենք ալ թրջացած են»⁶:

XIX-րդ դ. վերջին Երզնկայից արևմուտք ընկած այսօրինակ «թուրքական» գյուղերում եղած Ամատյանը գրում է. «Հոս ալ հայք աղոտ ու տխուր հիշատակներ թողնելով, անցեր, անհետացեր են»⁷, այսինքն՝ կամ արտագաղթել են կամ թրջացել: Այս տողերը ևս խոսում են հոգուտ մեր այն պնդման, որ դարասկզբին մահմեդականացած և մահմեդականացող հայ բնակչությունը Երզնկա գավառում խիստ նկատելի էր և բռնել էր թրջացման անդարձ ուղին: Այս երևույթը այնքան ակնհայտ էր, որ չէր վրիպում անգամ օտարերկրացիների ուշադրությունից: Անգլիացի ճանապարհորդ Դավիդ Հոգարթը նկատել է. «Կրոնափոխ դարձած բնակչություն մը, որոնք կապրին Հայաստանի բոլոր անկյունները իրենց հավատքը պահող մարդկանց կողքին: Այս տեսակ «Թուրքեր» կը գտնվին արևելյան Եփրատի արմունկին շուրջ, ամեն տեղ: ... Նման «Թուրքեր» կը կազմեն Քեմախի /Կամախի - Ա. Ա./ գրեթե ամբողջ բնակչության կեսը»⁸: Հոգարթի խոսքերը հաստատում է նաև հայ հեղինակը. «... չկըրնալով դիմանալ տիրող անիշխանության և կատարված բռնություններուն ու հալածանքներուն /այնտեղ բնակչության - Ա.Ա./ մեծ մաս մը կրոնափոխ եղած է իր ֆիզիկական գոյությունը պահելու համար»⁹:

Երզնկա գավառում թրջացած հայության գոյությունը հաստատող վկայությունների շարքը կարելի է լրացնել: Սակայն կարծում ենք, որ վերոհիշյալը ևս բավարար է համոզվելու այն հարցում, որ XIX դարի առաջին տասնամյակներին ի թիվս քրիստոնյա բնակչություն ունեցող բազմաթիվ գյուղերի, կային այնպիսիները, որոնց բնակիչները կամ լիովին մահմեդականացել էին՝ պահպանելով հայ ազգային մի շարք հատկանիշներ, կամ արտաքուստ ընդունելով իսլամը, իրականում գրեթե չէին տարբերվում հարևան քրիստոնյա հայերից:

⁶ Նույն տեղում, էջ 76:

⁷ Ամատեան Ա., Եկեղեցի գավառ, Արևելեան մամուլ, 1889, սեպտ., էջ 173:

⁸ Քեչեան Ա., Պարսամեան Ա., Ակն և Ակնցիք, Փարիզ, 1952, էջ 155:

⁹ Սիւրմենեան Գ., Երզնկա, էջ 192:

Ղ. Ինճիճյանը, ապա նրան նույնությամբ կրկնող Ս. Էփրիկյանը¹⁰, հիմք ընդունելով XVII դարի թուրք հեղինակ Քյաթիբ Չելեբիի մի երկտողը¹¹, Երզնկայից հարավ-արևելք գտնվող Գուգուջան նահիեն համարել են բացառապես քրդաբնակ մի շրջան և հավանաբար սկզբնաղբյուրների պակասի պատճառով, չեն փորձել վեր հանել նրա իրական էթնիկական պատկերը:

Ինճիճյանից հետո Գուգուջանի մասին հաջորդ թռուցիկ վկայությունը պատկանում է ռուսական բանակի պորուչիկ Սկալոնին: Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի և ճանապարհների մասին կազմած իր զեկուցագրում նա արձանագրում է, որ «Կուգուլչայի /իմա՝ Գուգուջանի - Ա. Ս./ 100 գյուղերից հինգը հայկական են»¹²: Ցավոք, նա բավարարվում է այսքանով, անգամ չնշելով այդ գյուղերի անունները: Ի տարբերություն վերոհիշյալ հեղինակների, XIX դարի հայ հետազոտող Անդրանիկը մոռացված այս գավառի տեղագրության և բնակչության տեղաբաշխման փորձեր է կատարում: 1888թ. ճանապարհորդելով Քըղի - Գուգուջան - Դերջան - Դերսիմ - Խարբերդ - Խոզաթ, այսինքն՝ գազա ցեղերով բնակեցված գավառներով, նա վկայում է, որ Գուգուջանում սփռված էին բազմաթիվ քրդական բնակավայրեր, գլխավորապես փոքրիկ ամառանոցներ, որոնք դրված էին ցեղապետ Շահ Յուսեփի տոհմի իրավասության տակ: Փոքրաթիվ հայ համայնքը ներկայացնում էին 10-15 գյուղեր: Նրանցից ամենամեծը՝ Ալթուն Յուսեփն բաղկացած էր 250-300 ծուխ հայ և ընդամենը 8-10 ծուխ քուրդ բնակիչներից¹³: Այն ուներ փոքրիկ ուսումնարան, հայկական եկեղեցի, լավ մշակված հողատարածություններ: Ալթուն Յուսեփի գյուղացիները համառ պայքար են մղել քուրդ ցեղապետերի դեմ: 60-ական թվականների սկզբին, երբ քուրդ բեկերը փորձել են զավթել գյուղի կալվածքները, գյուղացիներն իրենց քահանայի գլխավորությամբ դիմագրավել են՝ բողոքելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին և խնդրելով Բ. Դռան միջամտությունը¹⁴:

Դժբախտաբար Գուգուջանի մյուս հայկական գյուղերի մասին այսպիսի մանրամասներ չեն պահպանվել: Ավելին՝ նրանցից շատերի անուններն առ այսօր հայտնի չեն: Սեր ծեռքի տակ եղած նյութերը

¹⁰ Տե՛ս Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, էջ 110, Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Ա., էջ 530:

¹¹ Չելեբին այդ մասին գրում է. «Կըգուջանի լիվան (XVII-րդ դարում լիվա էր - Ա. Ս.) լեռներով հարուստ է: Սրա բնակիչները Բեսյանի աշիրեթի քրդերից են», տես Թուրքական աղբյուրները, հ. Բ., էջ 45:

¹² Այդ հարյուր գյուղերի տակ հեղինակն ի նկատի ունի նաև քրդական ամառանոցները (ԱԴԾԱ, ֆ. 450, ց. 77, էջ 56):

¹³ Տե՛ս Անդրանիկ, Դերսիմ, էջ 6, 149:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7-8:

հնարավորություն են տալիս որոշ բան ասելու Գուգուջանի մի քանի այլ գյուղերի մասին:

Գուգուջանի հաջորդ գյուղի անունը մեզ հաղորդում է Ինճիճյանը: Դա Բերկրին է: Աշխարհագրական վկայությամբ, այն ավերվել է Երզնկայի ամենաուժեղ երկրաշարժից՝ 1784թ.: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին վերաբերող ոչ մի հիշատակություն չկա: Շնորհիվ Շտրեկների, պարզվում է, որ այն հետագայում վերականգնվել է և եղել է Ալթուն Դուսեինից արևմուտք ընկած մեծ գյուղ¹⁵:

Նույն Շտրեկների հաղորդած տեղեկություններից մեզ հաջողվում է պարզել նաև Գուգուջանի երրորդ գյուղի անունը՝ Կիզիլ Մեջիդը /Կարմիր Մեջիդ/, որը XIX-րդ դարի 60-ականների վերջին Ալթուն Դուսեինից հյուսիս գտնվող «...մի քանի տուն ունեցող կիսահայկական, կիսաքրդական գյուղակ էր»¹⁶: Հասկանալի է, որ երեք-չորս տասնամյակում այն ոչ միայն հայաթափվել էր, այլև բնակեցվել քրդերով: Նահիբի 4-րդ և 5-րդ գյուղերի՝ Դանչեկի և Քիրունուդի անունները պահպանվել են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կազմած եկեղեցիների ցուցակներից մեկում¹⁷:

Վերջապես, այս նահիբի հայկական բնակավայրերից է եղել նրա կենտրոնավայր Բուլոմորը¹⁸: Մյուս գյուղերի մասին, աղբյուրների անբավարարության պատճառով, դժվար է լուրջ խոսք ասել: Ամենայն հավանականությամբ, նրանք գտնվել են Դերսիմի /Մնձուրի/ լեռների հյուսիսային լեռներին, որտեղ քրդական տարրն ավելի ուժեղ էր, և հայկական կյանքը կտրված էր Երզնկայից, Քըղիից, Դերջանից և հարևան հայկական համայնքներից, մի հանգամանք, որի հետևանքով այդ գյուղերում բնակիչները «...բոլորն ալ մայրենի լեզուն կպահեն քիչ մը աղավաղված /քրդախառն - Ա. Մ./ վիճակի մեջ»¹⁹, այն դեպքում, երբ հայաշատ Քըղիի լիվային սահմանակից Ալթուն Դուսեինը խոսում էր մաքուր հայերենով և պահպանել էր իր ազգային կյանքի բոլոր կողմերը: Եթե այդ անհայտ գյուղերը ևս գտնվեին հայաշատ շրջաններին մոտ, բնականաբար չէին վրիպի ճանապարհորդների և ուսումնասիրողների տեսադաշտից և նրանց մասին կպահպանվեր որոշակի տեղեկություն:

Գուգուջանի էթնիկական ընդհանուր պրոբլեմների ուսումնասիրության տեսակետից հետաքրքրություն են ներկայացնում 1878թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ն. Վարժապետյանի կողմից հայկական գավառների բնակչությանը վիճակագրելու համար Արևմտյան

¹⁵ Տե՛ս Սմբեկյան Բ., Կ., Կ., Կ., Известия Кавказского отдела, т. III, приложение, с. 21.

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս Էջմիածին, 1965, N Բ-Գ-Դ, էջ 179:

¹⁸ Տե՛ս Колюбакин А. М., Материалы, т. I, ч. II, с. 249.

¹⁹ Անդրանիկ, Դերսիմ, էջ 149:

Հայաստան ուղարկված Պողոս Նաթանյանի նյութերը: Նա առաջին հեղինակն է, որ ուշադրություն է դարձրել Գուգուջանի քրդացած հայության հարցին: Նաթանյանը նկատել է, որ այնտեղի գյուղերում կան «...խիստ սակավաթիվ հայ բնակիչներ քրդախառն, ասոնք ի վաղուց կեսնն ավելի հայ լինելով ժամանակի բռնությունն՝ ստիպված են քրդաց հարիլ, դո այժմ հայերեն անգամ չեն գիտեր. բայց հայ ցեղե ըլլալնին գիտեն»²⁰: Նույն հեղինակի վկայությամբ ոչ վաղ անցյալում այստեղ եղել են «բազմահայ գյուղեր», որոնց բնակիչները, չցանկանալով ընտրել քրդացման ուղին, զաղթել են հարևան հայաստվար գավառները²¹: Հայ մեկ այլ հեղինակի՝ Սեյյանի համոզմամբ, «Դուգուջանի ղզլաշները... որ առ այսօր /1895թ. - Ա.Մ./ ջարդում են օսմանյան բանակներին, թուրք չեն, այլ մոտ հայերին»²²:

Տարբեր հեղինակներից բերված այդ վկայությունները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ նույնիսկ XIX-րդ դարի երկրորդ կեսին Գուգուջանը զգալի թվով հայկական բնակավայրեր ունեցող գյուղախմբերից էր և պայքար էր մղում ազգային ինքնապահպանման համար, չնայած ուներ քրդացած հայ բնակչության մի ստվար հատված, որն արդեն քիչ բանով էր հիշեցնում նախկին ազգային պատկանելության մասին:

Այսպիսով, XIX դարի առաջին քառորդին Երզնկայի լիվայի համանուն կազան Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ շրջաններից էր:

Եթե ամբողջ Երզնկայի կազայում հայերը մեծամասնություն էին կազմում մահմեդականների նկատմամբ, ապա լիվայի ընդարձակ մյուս գավառակում՝ Կամախում քրդերի թիվը եթե չէր գերազանցում տեղացիներին, ապա հավակնում էր մոտ ապագայում հասնել և անցնել նրանց:

Կամախի գավառակի միջով հոսող Եփրատը ոռոգում էր նրա հովիտներն ու ձորահովիտները՝ հողագործության և այգեգործության համար ստեղծելով նպաստավոր պայմաններ: Այս հանգամանքը մշտապես իր վրա էր հրավիրում Փոքր Ասիայի թուրքերի և Դերսիմի քրդերի ուշադրությունը: XVIII դարի երկրորդ կեսին, ի տարբերություն Հայաստանի մյուս գավառների, որոնցում թուրք և քուրդ վերաբնակիչները գերադասում էին հաստատվել հայկական գյուղերում, Կամախում նրանք կառավարության պջակցությամբ հիմնեցին մոր բնակավայրեր: Բանն այն է, որ Կամախի և Երզնկայի պատմական գավառները Հայաստանում քրիստոնեության բնօրրաններն էին և

²⁰ Տե՛ս Նաթանեան Պ., Արտօսր Հայաստանի կամ տեղագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճազի, Ճապաղջուրի և Երզնկայու, էջ 159:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²² Սելեան, Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունները, Մուրճ, 1895, հուլիս, էջ 959:

այնտեղ մահմեդական բնակչությունը ստեղծելու խնդիրը նվաճված երկրամասում ամուր հաստատվելու կռվաններից էր:

Այդ քաղաքականության հետևանքով, Կամախում բավական կարճ ժամանակամիջոցում ծնվեցին տասնյակ նոր թուրքական բնակավայրեր: Արագացավ հայերի մահմեդականացման գործընթացը: Կամախի գավառակում տեղի ունեցող այս երևույթները կարելի է նկատել Ինժիճյանի հետևյալ տողերից. «Ծոխացեալ է այս գավառ բնակությամբ, բնակեալ ի հայոց մանավանդ ի տաճկաց, որք ըստ մեծի մասին դարձեալ են ի հայոց»²³ այսինքն թրքացել են հայերից: Մահմեդական հեղեղն այնքան ուժեղ է եղել, որ տեղի հայերի մի մասը, նույն հեղինակի վկայությամբ, ստիպված է եղել հեռանալ և հաստատվել Թեքիր Դաղի լեռներում²⁴:

Կամախի հայկական և նորաստեղծ թուրքական ու քրդական բնակավայրերի կալվածքների ժառանգական իրավունքը XVIII-րդ դարի վերջին անցավ Սաղըր օղլու կենտրոն դարձավ հայկական հնագույն Կամախ ամրոցը: Չայ բնակչությունը մեծ խմբերով դուրս մղվեց այստեղից: Ինժիճյանը բերում է մի ուշագրավ վկայություն, որի համաձայն դարասկզբին քաղաքն ունեցել է 6 հայկական եկեղեցի, 1500 ծուխ, հիմնականում՝ թուրք և 4000 ծուխ՝ կրկին տեղավորելու հնարավորություն²⁵: Առաջին հայացքից կարող է այս տեղեկությունը թվալ հակասական. փոքրամասնության, այսինքն՝ հայերի համար 6 եկեղեցին կարող է թվալ շատ և 4000 ծուխ տեղավորելու հնարավորության մասին հաղորդումն ավելորդ: Սակայն բերված վկայությունից երևում է, որ մահմեդական եկվորների ներհոսքը որքան էլ զանգվածային է եղել, չի գերազանցել հայերի արտահոսքը: Նշանակում է, Կամախում 4000 ծուխ տեղավորելու հնարավորությունը ծագել էր իրենց բնակարանները լքած բազմաթիվ հայերի հեռանալու պատճառով, իսկ նրանց 6 եկեղեցիները թեև կանգուն էին, սակայն, գրկված հայ համայնքի նյութական և հոգևոր աջակցությունից, կանգնած էին հանգչելու կամ մզկիթների վերածվելու վտանգի առջև: Չետևաբար, մահմեդական տարրերով Կամախի բնակեցումը ոչ միայն չխթանեց նրա տնտեսական և քաղաքական զարգացումն, այլև խոչընդոտեց այն քաղաք դառնալու օբյեկտիվ գործընթացը: Առաջ անցնելով նշենք, որ հայ բնակչության արտագաղթի հետևանքով, թեև լինելով բավական ընդարձակ գավառակի վարչական կենտրոն և էրզրումից ու Երզնկայից դեպի Սեբաստիա, Ակն, Արաբկիր, Խարբերդ և այլ վաճառաշահ քաղաքներ տանող առևտրական ճանապարհի վրա ընկած բնակավայր,

²³ Ինժիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն, էջ 102:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

նույնիսկ ամբողջ XIX դարի ընթացքում Կամախը մնաց իբրև փոքր գավառական բերդաքաղաք:

Մահմեդական բնակչության ներհոսքի հետևանքով հայության արտագաղթ նկատվեց նաև Կամախի գյուղերից: Նորեկ թուրքերն ու քրդերը գավթեցին տասնյակ հայկական գյուղեր, ինչպես Կետիկը, Բոստին /Բոստնի - Ա.Մ./, Թամը, Ճինառիճը, Էրմենիքը /Էրմենիկ, Արմենիկ/, Լիճը, Խնձորին, Պահաձորը և այլն²⁶:

Այդուհանդերձ, Կամախի հայությունն ի հայտ բերեց զարմանալի կենսունակություն: Այն շարունակում էր հարատևել՝ աչքի ընկնելով երեք խմբերով:

Արևմտահայ գավառներից միջնադարում բռնի մահմեդականացման կնիքը, թերևս ամենաուժեղ կրում էր Սպերի հարևան Թորթումի լիվան: Միջնադարում զանգվածային կոտորածների, արտագաղթի և գավառի ամայացման վկայություն էին 120 եկեղեցիների և 10 վանքերի ավերակները²⁷: Այսուհանդերձ, XIX-րդ դարի սկզբներին Թորթումի մի շարք բնակավայրեր հայաբնակ էին: Դա երևում է Ինճիճյանի հետևյալ վկայությունից. «ունի վիճակ նորայ գիւտօրէս իբրև 30. ըստ մասին բնակեալ ի հայոց, և ըստ մասին ի տաճկաց»²⁸: Ինչպես Ապերում, այնպես էլ Թորթումում, որոնք առավել խոշոր չափերով էին կրում բռնագաղթի և մշտատև ավերումների ազդեցությունը, չկային բազմամարդ բնակավայրեր: Ինճիճյանի նշած 30 գյուղերից բացի, այս լիվայում կային ևս մի քանի տասնյակ այլ բնակավայրեր, ընդամենը՝ 70²⁹: Սակայն նրանց մի մասը փոքրիկ յայլաներ կամ կիսավեր ու լքված բնակատեղիներ էին:

Գավառի կեսկեսների զգալի մասը գրեթե ոչնչով չէր տարբերվում մնացած հայ բնակչությունից: Նրանցից շատերն անգամ վարժ չէին խոսում թուրքերեն, իսկ ոմանք էլ ընդհանրապես չգիտեին այդ լեզուն: Մի մասն էլ խոսում էր թուրքերենի հետ խառն հայերենով³⁰: Կարելի էր համոզիպել բազմաթիվ կեսկեսների, որոնք ունեին հայկական անուններ և ազգանուններ՝ միայն թուրքական օղլի վերջավորությունով /օրինակ՝ Կիրակոսօղլի, Պետրոսօղլի և այլն/: Ճանապարհորդների այն հարցին, թե ինչ ազգության են պատկանում, հետևում էր «իսլամ են» նրանց ազգության մասին ոչինչ չասող պատասխանը, տերմին, որի տակ Կ.

²⁶ Ինճիճեան Դ., Աշխարհագրութիւն, էջ 104-105:

²⁷ Տե՛ս Տաշեան Յ., Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 77-79 և «Փորձ», Գումվար, էջ 144:

²⁸ Ինճիճեան Դ., նշվ. աշխ., էջ 93-94:

²⁹ Տե՛ս Ալիշան Դ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 37:

³⁰ Տե՛ս Տաշեան Յ., Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 78-82:

Կոխի արտահայտությամբ թուրքիայում ընկալվում էր միմիայն օսմանլիկն թուրքը:³¹

Թորթումի համանուն վարչական կենտրոնը դարասկզբին փոքրիկ ավան էր: Նրանից հյուսիս ընկած Թորթում անրոցը փաստորեն ավելի մեծ բնակավայր էր՝ ուներ 400 ծուխ³² /մոտավ. 2400 շունչ- Ա. Մ./ հայ և հայ – կեսկես բնակիչ:³³ Բազմամարդ բնակչություն ունեին միայն հայկական Նորաշեն, Քցխա /Քիսա/, Խախու, Շիփեկ, Վերին Լսկավ, Վերին գյուղերը: Քցխան, որը գտնվում էր Թորթում ավանից հյուսիս, և նրանից հարավ ընկած Նորաշենը, իրենց շրջակայքում միավորում էին զավառի հայկական գյուղերի մի ամբողջ շարք /Սխտորուտ, Պոչենց, Խաշուտ, Գեղիկ, Մեղուս, Վախթիկանց, Վարդաշեն/: Այդ ժամանակաշրջանում նրանց մի մասը կանգնած էր թրքացման վտանգի առջև: Համեմատաբար բարվոք վիճակում էին կաթուղիական գյուղերը, հատկապես Նորաշենը, որոնք ստանալով ֆրանսիական հյուպատոսների և կաթուղի քարոզիչների որոշ աջակցությունը, կարողանում էին մասամբ հեռու մնալ բռնի մահմեդականացումից, սոցիալական բիրտ շահագործումից և բնակչության նկատվող արտագաղթի ընդհանուր միտումից³⁴: 1820-1823 թթ. պարսկա - թուրքական պատերազմի հետևանքով ի թիվս Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային այլ զավառների, սարսափելի ավերածությունների ենթարկվեց նաև Թորթումի զավառը: Ազգաբնակչության նոր խմբեր հեռացան այդ շրջաններից³⁵: Կարևոր է նշել, որ տեղի հայ բնակչության մի մասը, լազերի բռնություններից ազատվելու համար հաճախ իրեն ներկայացնում էր ոչ միայն մահմեդական, այլև լազ: Պատահական չէ, որ նրանց, ինչպես վերը նշվեց, հաճախ անվանում էին ոչ թե կեսկեսներ, այլ հայ – լազեր: Այսպիսի հայ – լազեր կային նաև Ապերի, Բաբերդի, Կելկիթի և Արևմտյան Հայաստանի այն զավառներում, որոնք սահմանակից էին Պոնտական լեռներում և նրանց փեշերին բնակվող լազերի բնակավայրերին:³⁶ Հայ – լազերով բնակեցված գյուղերի մի որոշ մասն էլ արդեն լիովին կորցրել էր նախկին հայկական դիմագիծը և փաստորեն վերածվել էր տիպիկ թուրքական բնակավայրերի: Այդպիսին էր, օրինակ, ուշ միջնադարում իբրև հայկական գյուղ հիշատակվող Աաղերը³⁷: Բնականաբար,

³¹ Տե՛ս Koch K., նշվ., աշխ., էջ 57-59:

³² Տե՛ս Ինճիճյան Ղ., նշվ., աշխ., էջ 93:

³³ Տե՛ս Еруцов А., Список населенных пунктов, //Известия Кавказского отдела, приложение, с. 79.

³⁴ Տե՛ս Տաշեան Յ., Հայ բնակչությունը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 64-65:

³⁵ Տե՛ս Մատենադարան, Կարապետ արք. արխիվ, ք. 163բ, վ. 486, ք. 1:

³⁶ Տե՛ս Սարգսեանց Լ., Այց Թուրքաց Հայաստանին, Մուրճ, 1889, դեկտեմբեր, էջ 123-123:

³⁷ Տե՛ս Տաշեան Յ., Հայ բնակչությունը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 66-67:

մահմեդականացման, բռնի ազգափոխության դրոշմը կրող յուրաքանչյուր գավառի, այդ թվում Սպերի և Թորթումի ազգաբնակչության թվակազմի և տողաբաշխման պրոբլեմները քննարկելիս. չի կարելի աչքաթող անել բնակչության այն շերտերին, որոնք գտնվում էին կրոնափոխության և ասիմիլացվելու, այսինքն՝ անցումային փուլում³⁸:

Այսպիսով, Էրզրումի նահանգի բնակավայրերի տեղաբաշխման և նրանց ազգային կազմի ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ թեև XIX-րդ դարի սկզբին գավառների մեծ մասը հիմնականում հայաբնակ էր, սակայն ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում հետզհետե ուժեղանում էր թյուրքալեզու և իրանալեզու ժողովուրդների ներհոսքի միտումները, երևույթ, որը պայմանավորված էր առաջին հերթին թուրքական իշխանությունների քաղաքական նկատառումներով, աստիճանաբար կազմում էր Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական զարգացման հիմնական ուղղությունը:

Թեև քրիստոնյաների համեմատությամբ մահմեդականները սակավաթիվ էին, սակայն օտար տիրապետության ավերիչ իրադարձությունները հող էին նախապատրաստում գավառի հետագա էթնիկական դիմախեղման համար: Այդ իմաստով հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ 1730-ական թթ. կեսերին Նադիր խանի (հետագայում՝ շահ) արշավանքը: Կարսի, Բայազետի, Կաղզվանի, Կարինի և այլ գավառների ավերումից հետո Նադիրը ներխուժեց Հյուսիսային Հայաստան, որտեղից գերված 6000 հայ բնակիչների բռնազաղթեցրեց Պարսկաստան:

Խոսելով օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում ինչպես ողջ Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Ախալցխայի նահանգում տեղի ունեցած ժողովրդագրական տեղաշարժերի մասին՝ հայերի շրջանում կարելի է առանձնացնել էթնիկ զարգացումների հետևյալ միտումները.

ա) Վրացիներից գատ, մահմեդականանում են մեծ թվով հայեր:

բ) Հայերի մի զգալի մասը դավանափոխ է լինում. ովքեր ընդունում են ուղղափառությունը, նախ՝ վրացանում են, ապա, կորցնելով ազգային ինքնապաշտպանական հատկանիշները, բավական արագ էլ մահմեդականանում-թուրքանում են՝ համալրելով «մեսխեթցի» էթնոկրոնական շերտերի շարքերը:

գ) Հայության մի հատված, եվրոպական կաթոլիկ քարոզիչներից ստանալով որոշ աջակցություն և անձի ու գույքի ապահովության խոստումներ, կաթոլիկանում է:

³⁸ Քրիստոնյա հայերի բնակավայրերից տարբերելու համար մահմեդականացած հայերի և կեսկեսների բնակավայրերը տե՛ս տողերի հեղինակի «Էրզրում» աշխատության հավելվածում, ուր նշված են աստղանիշով:

Այս բոլոր երևույթները հստակորեն նկատել է Ղուկաս Ինճիճյանը: Խոսելով Ախալցխայի էյալեթի ամայացած ու լքյալ բազմաթիվ բնակավայրերի ու եկեղեցիների առկայության մասին՝ նա նշում է, որ դրանց տարածքում այժմ ապրում են «տաճիկներ», որոնք ժամանակին եղել են հայեր ու վրացիներ. «Գիւղօրէք այսր նահանգի սակաւ ըստ մեծութեան մորա, յորս ըստ մեծի մասին երևին մինչև ցայժմ մեծաստանք և եկեղեցիք մեծաշէնք, այլ կամ լքեալք և կամ քայքայեալք: Բնակիչք մոցա ըստ մեծի մասին տաճիկք. դարձեալ գրեթէ առհասարակ կամ ՚ի հայոց և կամ ՚ի վրաց» (ընդգծումն իմն է —Ա.Ա.):³⁹ Այսօրինակ զանգվածային մահմեդականացումը թելադրված էր ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև տնտեսական դրդապատճառներով. գործում էր մի օրենք, ըստ որի՝ իսլամն ընդունած քրիստոնյան ազատվում էր դրամահարկ՝ իսփենջ վճարելուց:⁴⁰

Ղ. Ինճիճյանը նկատում է նաև Ախալցխային բնորոշ էթնիկ գործընթացների մյուս առանձնահատկությունը՝ հայերի ուղղափառ, այս դեպքում, ավելի ճիշտ՝ վրացադավան դառնալն ու վրացացումը: Նա այն միտքն է հայտնում, որ նահանգի քրիստոնեաբնակ գյուղերի բնակիչների մեծ մասը նախապես եղել են հայեր. «են և գիւղօրէք բնակեալք մինչև ցայժմ ՚ի քրիստոնէից հայոց նաև ՚ի վրաց, որք գրեթէ առհասարակ սեբեալ երևին ի հայկազեանց»⁴¹ (ընդգծումն իմն է—Ա.Ա.): Այնուհետև, հմուտ պատմաբան—աշխարհագետը հստակ ներկայացնում այդ երևույթի ողջ էվոլյուցիան: «Բազմութիւն իշխանաց մերոց, նաև հասարակ ժողովրդեան,— գրում է նա,—որք ապա սակաւ առ սակաւ սովորեալք ՚ի լեզու ՚ի բարս, նաև ոմանք ՚ի ծեսս վրաց, փոխեցան յազգ մոցա»:⁴² Ի դեպ, «ծեսս» ասելով, Ինճիճյանն ի նկատի ունի դավանական ծիսական խնդիրները, այսինքն՝ վրացադավանության ընդունումը: Այսօրինակ վրացադավան հայերը համալրեցին նախկինների շարքերը, որոնք XVII դարի հեղինակ Չակոբ Կարմեցուն Տայքում ծանոթ էին որպես «ազգաւ և կրօնիւն վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»:⁴³ Բայց արդեն XVIII դարում, առավել ևս Ախալցխայի նահանգում իրավիճակն այլ էր: Այստեղ միջավայրը հիմնա-

³⁹ Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 123: Այն տեսակետը, ըստ որի տաճիկների՝ թուրքերի զգալի մասը նախապես եղել են ոչ միայն վրացիներ, այլ նաև հայեր, պաշտպանում է Պ. Չակոբյանը. «Ախալցխայի ...հին գիւղերում ապրում էին նաև թուրք ընտանիքներ,—գրում է նա,— որոնք, ամենայն հավանականութեամբ, երբեմնի հայեր էին եւ բռնութեամբ հաւատափոխ էին դարձել երկրամասի իսլամացման շրջանում, XVII-XVIII դարերի ընթացքում» (Չակոբյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 88): Նույն կարծիքին է նաև արևելագետ Ավ. Փափազյանը (Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Չայաստանի և հայերի մասին (16–19–րդ դարեր), Ե., 1999, էջ 27):

⁴⁰ Փափազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44:

⁴¹ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 123:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Մանր ժամանակագրություններ, հ. Բ, Ե., 1956, էջ 554:

կանում «տաճկախոս» էր և մասամբ՝ վրացախոս. «հասարակ լեզու նահանգիս է տաճկերեն և վրացերեն՝ որ հասարակ է մահ ի տաճիկս»: Ուստի հայերը, շարունակում է իր միտքը Ղ. Ինճիճյանը «...խօսին ի լեզու վրաց»:⁴⁴

Մյուս եթնոերևույթը՝ հայերի կաթոլիկացումն սկսվեց ավելի ուշ՝ XVIII դարի երկրորդ կեսին և ընդգրկեց հիմնականում Ախալցխա քաղաքն ու շրջակա գյուղերը: Ախալցխան, ինչպես նշվեց, ինքնուրույն էջմիածնական թեմ էր: Բայց XVIII դարի առաջին կեսին Էրզրումի Կարմիր վանքի առաջնորդները Ախալցխայի թեմը ենթարկեցին իրենց:⁴⁵ 1750-ական թվականներին այնտեղ հայտնված կաթոլիկ քարոզիչների պառակտչական գործունեության հատկանքով հաջողվեց 60-ական թթ. վերջին համայնքը երկփեղկել: Սկսվեց Հայ առաքելական եկեղեցիների բռնազավթման, էջմիածնից հրաժարվելու մի եղծելի շրջան: Ախալցխայում ստեղծված կացությունից անհանգստացած՝ 1769 թ. նոյեմբերին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Աիմեոն Երևանցին կաթոլիկ քարոզիչներին գրում էր. «Ընդէ՛ր ոչ բաւականանայք այնու, քան եկեալ մտանէք իբրև զգողս ի մէջ հօտից մերոց, և գողանայք զոչխարս մեր և օտարացուցանէք ի մէջ և ձերացուցանէք, փեռելտէք ի միմեանց իբրև գափշտակօղ գայլս և գայլայութիւնս և գաւիտենական խռովութիւնս արկանէք ի մէջ սոցա: Ձինչ գոյո ձեզ ի յԱխլցխա, հայրենի քաղա՞ք է ձեր, եթ ունէիք անդ զբնիկ ժառանգութիւնս և զԺողովուրդս, զի այնքան երկար մնայիք անդ»:⁴⁶ Ցավոք, կաթողիկոսի ջանքերը՝ կաթոլիկացած հայերին իրենց դավամանքին վերադարձնելու ուղղությամբ, հաջողություն չունեցան:⁴⁷ Արդյունքում Ա-

⁴⁴ Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 122-123: Ձավեշտական է, որ անդրադառնալով XVIII դ. 60-70-ական թթ. Ախալցխայում տեղի ունեցող եթնոդավանական գործընթացներին, Ե. Լոմսաձեն ոչ միայն չի տեսնում հայերի վրացադավանությունը ընդունելու ակնհայտ երևույթը, այլև առանց հիմքի, մերկապարանոց «եզրակացության» է հանգում. իբրև թե «...Ախալցխիսի շատ ուղղափառներ այս ճանապարհով *երկի* (ընդգծումն իմն է - Ա.Մ.) Գրիգորյան (առաքելական) հավատն են ընդունել (Հռոմեացի Յ., Նաթլեյի Զոհրաբյան, էջ 303):

⁴⁵ Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, գիրք, որ կոչի յիշատակարան, Վաղարշապատ, 1873, էջ 41, 247 և Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Գ, էջ 763: Ըստ մի նյութի՝ մինչ այդ Ախալցխան Ախալքալաքի և Չլդրի հետ եղել է Կարսի նվիրապետական աթոռի ենթակայության տակ (Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Գ, էջ 600 և Օրմանեան Ս., Ազգապատում, հ. Բ, Ս. էջմիածին, 2001, էջ 3504):

⁴⁶ Мартиросян В. М., Чобанян П. А., Документы, Кавказ и Византия, вып. 3, Е., 1982, с. 240.

⁴⁷ Ախալցխայի և շրջակայքի գյուղերի կաթոլիկացման պատմությունը մանրամասն տես Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Գ, էջ 347, 622-623. 693, 736-737, 763, Օրմանեան Ս., Ազգապատում, հ. Բ, էջ 3537-3540, Мартиросян В. М., Чобанян П. А., նույն տեղում, էջ 237-244 և Յակոբեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 51-72:

խալցիսայի և նրա գյուղերի մեծ մասը դարձավ կաթուղիկ: Նրանց ձեռքն անցան քաղաքի հիմնավորը Ս. Նշան և Ս. Հովհաննես եկեղեցիները: Ս. Աստվածածին եկեղեցին հայտնվեց կապուչինականների հսկողության ներքո:⁴⁸ Եկեղեցիներից զրկված և փոքրամասնության մեջ հայտնված հայ առաքելական համայնքը ստիպված ձեռնամուխ եղավ նոր եկեղեցու շինարարությանը:

Կաթուղիկացման գործընթացները բավականին մեծ ծավալներ ընդունեցին նաև նահանգի այլ գավառներում՝ Արդվինում, Արդահանում և այլուր:

Օսմանյան տիրապետության շրջանում ազգային-կրոնական հալածանքների, լեռնականների ասպատակություններից ազատվելու մղումներով, կաթուղիկացած հայերի մեծ մասը, ստանալով Հռոմի պապի և եվրոպական երկրների որոշ աջակցությունը, առժամանակ խուսափեց մահմեդականացումից ու վրացացումից և շարունակեց պահպանել իր նախկին հայեցի ինքնության շատ տարրեր: Ուստի հասկանալի է XVIII դարի վերջին հիմնականում ամայի ու անմարդաբնակ դարձած Ախալցխայի և նրա շրջակա գավառների հայության մեջ կաթուղիկ հայերի թվական գերակշռության և ինքնուրույն կաթուղիկական հոգևոր թեմ, նստավայր ու քահանայական դաս ունենալու փաստը:⁴⁹

XVIII-րդ դարի վերջին կաթուղիկ հայերի մեծ մասը բաժին էր ընկնում Ախալցխա բերդաքաղաքին: «Բնակիչք նորա, — կարդում ենք Ղ. Ինճիճյանի աշխատությունում, — առհասարակ իբրև 30000 տունք (պետք է հասկանալ նույնքան շունչ — Ա.Մ.). որք են տաճիկք, վիրք, և յազգես հայոց առաւել քան զվիրս»:⁵⁰ Պարզ է, որ «տաճիկների» մեջ իրականում թյուրքական ծագում ունեցողները սակավաթիվ էին և մեծամասնություն էին դարձել ի հաշիվ մահմեդականացած վրացիների ու հայերի: Վերջիններս, ինչպես նշվեց, ավելի բազմամարդ էին, քան վրացիները: Մխիթարյան միաբանության անդամ Ինճիճյանը, հասկանալի պատճառով անհրաժեշտ չի գտել ընդգծել այդ հայերի կաթուղիկական դավանանքը՝ նրանց իրավամբ համարելով հայեր և նախապատվությունը տվել է միայն դրանց հայ լինելու հանգամանքին: Այդ ժամանակ զուտ հայաբնակ են եղել Ախալցխային կից, փաստորեն նրա թաղամաս դարձած Իվլիտան, Խզաբավրան (100 տուն), Խառը՝ հայ-վրացական բնակչություն են ունեցել Ջավախքում՝ Նաքալաքեդ, Ախալցխայի շրջատարածքում՝ Վալեն, Արալը, Ուղեն, Աբասթումանը և այլն:⁵¹ Ղ. Ինճիճյանն առհասարակ Ախալցխայի,

⁴⁸ Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 124, Յակոբեան Պ., նշվ. աշխ., 72:

⁴⁹ Յակոբեան Պ., նշվ. աշխ., 83-84: յ

⁵⁰ Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 124:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 125: «Խառը» գյուղեր ասելով՝ Ինճիճյանն ի նկատի ունի ոչ միայն հայ-վրաց բնակչությամբ գյուղերը, այլ նաև՝ հայ և ուղղափառ դարձած, այսինքն՝ վրացացած բնակիչներին:

Խերթվիսի, Քոբլիանի և Ադիգենի ենթաշրջաններում հիշատակում է 47 բնակավայր՝ նախկին հարյուրավոր բնակավայրերի փոխարեն:

Ավելի աղետալի վիճակ էր Ջավախքում, որը, լինելով ոչ հայանպաստ էթնոգործընթացների կիզակետում, հիշեցնում էր բազմաթիվ լքյալ բնակավայրերի մի ամայատեղի: Նաքալաքեն ու խիզաբավրան կաթուղիկացել էին, Կոթելիան և մի շարք այլ գյուղեր՝ քանիցս ենթարկվել բռնագաղթների: Պատահական չէ, որ երբեմնի մարդաշատ Ջավախքում XVIII դ. վերջին Ինժիճյանը հիշատակում է «խրթեզը»՝ Խերթվիսը, այն էլ որպես «գիւղ մերձ ՚ի յախալ (Ախալքալաք – Ա.Մ.) և «Փառավանը» կամ «Փառևանը»՝ «գիւղ առ լերամբ և առ լճիւ որք յանուն նորա կոչին»:⁵² Թերևս բարվոք վիճակում էր մնացել միայն Ախալքալաք բերդաքաղաքը՝ պարսպապատ ու անխոցելի լինելու պատճառով: Նրա մասին կարդում ենք. «Ունի և բերդ ամուր: Բնակիչք նորա տունք իբր 600 յազգէս հայոց և ՚ի վրաց»:⁵³ Սակայն, ինչպես կտեսնենք, Ախալքալաքը ևս չմնաց այդ վիճակում և ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ մեծապես տուժեց:

Այսպիսով՝ հստակորեն երևում է, թե օսմանյան լուծը որքան աղետաբեր էր եղել ինչպես հայ, այնպես էլ վրացի բնակչության էթնոկրոնական վերակերպումների, ազգաձուլման համար: Ցավոք, այս գործընթացները չդադարեցին և շարունակվեցին նաև XIX դարի առաջին քառորդին և, ի վերջո, հանգեցրին երկրամասի ժողովրդագրական պատկերի արմատական փոփոխության:

⁵² Նույն տեղում, էջ 127:

⁵³ Նույն տեղում: